
**A Study of Intellectual-Religious Schools Effective in Describing
Creation in Aja'ib al-Makhlūqat of Al-Tusi**

Maryam Gholamreza Beigi, Associate Professor of Persian Language
and Literature, Kerman Azad University, Iran*

Vahideh Soltani Nia; PhD student in Persian language and literature,
Kerman Azad University, Iran

1. Introduction

The wonder books, which contain a collection of teachings of past ages regarding various fields such as the creation of creatures, the sky and constellations, geography, zoology, botany, mineralogy and anthropology, etc., are mainly among the foremost scientific sources. That is why it is important to be familiar with them in order to study the subjects of creation, ontology, history of science, and the schools that influence the formation of topics. In the history of Islamic philosophy, Corben mentions the authors of the Wonder Books as "encyclopedists" and considers some of them to be representatives of the "universal phenomenon" of philosophers. Of course, he believes that these writers, by delving into the details, reflect views "that philosophers could not address in their natural and divine treatises" (Corben, 2001: 392).

2. Methodology

This research is descriptive and analytical and has been done by examining texts and sources such as Wonder Books, related encyclopedias, authoritative scientific books and articles. In the initial stage, considering the diversity of opinions in Al-Tusi Wonder Book, firstly, the classification of intellectual tendencies is dealt with and then, the influence of the opinions of scholars and philosophers, legislators, theologians, etc. on the description of creation in this work

* Corresponding author.

E-mail: beigi@iauk.ac.ir.

Date received: 20/08/2021

DOI: 10.22103/JLL.2022.18092.2934

Pages: 175-197

Date accepted: 08/11/2021

is examined.

3. Discussion

In his book called *Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat* (*The Wonders of Creatures and the Marvels of Creation*), A1-Tusi has used the views of the ruling schools of his time such as legislators, theologians, sages, materialists, naturalists, astronomers and philosophers in designing some topics, especially the subject of creation. These different groups, mainly in the design of issues and discussions, have adopted methods based on their intellectual approach.

3.1. Legislators

One of the lines of thought and belief influencing the description of creation in A1-Tusi's *Aja'ib al-Makhluqat* is the view of the legislators. Given the dominance of the Shari'a-based view in A1-Tusi's time, as well as the government's emphasis on its connection to a religious community to which it owes its legitimacy, A1-Tusi, as is evident from his work, has used religious documents to address his issue.

3.2. Theologians

Another intellectual source of the A1-Tusi era was theologians. In his *Aja'ib al-Makhluqat*, A1-Tusi makes no direct reference to theological discussions; but by paying close attention to the structure of topics such as the creation of creatures, it can be inferred that the expression is based on the reasoning system of theologians. Theologians, in their method of reasoning, generally resort to presenting a diagrammatic scheme; He does the same in different positions.

3.3. Scholars and philosophers

A1-Tusi has also benefited from the scholars men and philosophers in arranging his work according to the style and context of the Wonder Writers, using different views on the subject of the creation of phenomena. In *Aja'ib al-Makhluqat*, he adopts a dual approach to their views

3.4. Other thought groups: (materialists, naturalists, astronomers, etc.)

A1-Tusi, being aware of the common beliefs of materialists such as the sages in the matter of creation, has a dual approach to their views, sometimes referring to their views only without comment and

sometimes criticizing materialists' reasoning by emphasizing the inability of their reasoning method.

3.5. The structure of creation in Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat of A1-Tusi based on the opinions of different schools

In most of the works that have dealt with the subject of creation in the time of A1-Tusi, examples such as matter, duration and means have been considered by the authors. Accordingly, the leading research has presented the views of the schools of thought influencing the description of creation under such headings as: matter, duration, and means, which lead to the universe of possibility.

4. Conclusion

In the course of this study, according to the text of the wonder book, the most important views of the intellectual and doctrinal schools of thought in the time of A1-Tusi on creation were extracted and then analyzed. Based on the studies conducted, due to the need for a brief knowledge of schools, the common discourses in the Seljuk era were first introduced under the title of intellectual and discourse schools ruling in the fifth and sixth centuries AH in Iran. Accordingly, theologians, sages, philosophers and other groups were introduced as the most important intellectual groups. In this study, it was concluded that in addition to the intellectual source of these currents, A1-Tusi also benefited from their methods of reasoning and their intellectual structure.

Keywords: Wonder Book, Tusi, Creation, Legislators, Scholars, Philosophers.

References [in Arabic]:

Holy Quran

References [in Persian]:

Ashkvari, MJ., Mousavi, J., and Sadeghi, M. (2017). Wonder writing in Islamic civilization. *Journal of Islamic History Studies*. 9(33), 29-51.

Ashkvari, MJ., Mousavi, J., and Sadeghi, M. (2019). "Geography in Wonder writing". *Journal of Islamic History Studies*, 17(26): 1-35.

-
- Ibn Sina, A.A. (2019). *Law in Medicine (20th Ed.)*. Translated by Abdul Rahman Sharafkandi. Tehran: Soroush.
- Esmaeilpour, A. (2016). *Myth, symbolic expression (5th Ed.)*. Tehran: Soroush.
- Barati, P. (2009). *Iranian Wonders: The Narrative, Shape, and Structure of Fantasy of Wonder Books Along with the Text of Seventh-Century Wonder Books (1st Ed.)*. Tehran: Afkar Publishing.
- Haji Khalifa, MA. (2014). *Kashf al-ūnūn 'an asāmī al-kutubwa-al-funūn*. With the help of Yousef Beig Babapour. Volume II. Tehran: Safire Ardehal.
- Haddad Adel, Gh. (1996). *Encyclopedia of the Islamic World (1st Ed.)*. Volume Twenty-four. Tehran: Cultural and Artistic Institute, Islamic Encyclopedia Foundation.
- Horri, A. (2006). Horrible in ancient literature. *Foreign language research*, 34, 61-76.
- Horri, A. (2011). Wonder Books as Dreadful Literature with a Look at Some Stories in the Book of Indian Wonders. *Literary Criticism Quarterly*. 150: 137-164.
- Horri, A. (1999). Dreadful genre: Uncanny and Wonder in Faraj Stories after Intensity. *Literary Criticism Quarterly*. 3: 7-30.
- Dehkhoda, A.A. (1998). *Dictionary (4th Ed.)*. Tehran: University of Tehran Press.
- Zomorodi, H. and Mehri, F. (2014). Wonder Books and Wonder Texts: A Structural Introduction to Texts. *Persian Quarterly Journal of Stylistics and Poetry (Spring of Literature)*, 4, 339-354.
- Soltani, A. (2006). Discussion about the wonder books and the like, introduction of Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat of Sheikh al-A1-Tusi. *Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, 75(2): 131-150.
- Saberi Tabrizi, Z., Allami, Z., and Faqih Malek Marzban, N. (2020). A Study of the Links of Wonder Books and Myth in the Wonder Books. *Popular culture and literature*, 8(31): 233-255.
- Abbasi, H. and Peyghambarzadeh, L. (2016). Reading Ravandi's account of the history of Al-Seljuq based on Foucault's plan. *Literary research text*, 20(70): 7-27.

-
- A1-Tusi, M. (2012). *Aja'ib al-Makhlūqat wa Ghara'ib al-Mawjudat* (4th Ed.). With the help of Manouchehr Sotodeh. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Corben, H. (2001). *History of Islamic Philosophy*. Translated by Javad Tabatabai. Tehran: Kavir Publishing.
- Majlesi, A. (1403). *Bahar al-Anwar*. Beirut: Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi Publishing.
- Masoudi, AH. (1999). *The Meadows of Gold*. Translated by Abu Qasim Payende. First volume. Tehran: Scientific and cultural publications.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۴، دوره جدید، شماره ۵۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

بررسی نحله‌های فکری - اعتقادی مؤثر بر توصیف آفرینش در
عجایب‌المخلوقات طوسی
(علمی - پژوهشی) *

دکتر مریم غلامرضا بیگی^۱، وحیده سلطانی نیا^۲

چکیده

عجایب‌نامه‌ها از جمله آثاری به‌شمار می‌آیند، که به توصیف شگفتی‌های جهان و موضوعاتی ظاهراً وهمی می‌پردازد. این مطالعه درصدد بررسی تأثیر نحله‌های فکری - اعتقادی بر توصیف موضوع آفرینش در عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات طوسی برآمده است تا از خلال این موضوع به رایج‌ترین تلقی‌های زمانه طوسی (قرن ششم هجری) درباره مصادیقی چون آفرینش، دست‌یابد و این امکان را مورد بررسی قرار دهد که آیا طوسی در طرح نظرات در این اثر، براساس ساختار مشخصی پیش‌رفته است یا خیر! در این پژوهش، روش توصیفی - تحلیلی، به کار رفته است. در مرحله ابتدایی با توجه به گوناگونی آراء در اثر مزبور، ابتدا به طبقه‌بندی گرایش‌های فکری پرداخته شده و سپس آراء حکما و فلاسفه، متشرعان، متکلمان و... با محوریت موضوع آفرینش به تفکیک منعکس گردیده است. طوسی تلاش می‌کند، با توجه به حساسیت‌های زمانه، نوعی از توازن را در ارائه آراء برقرار سازد؛ اما در عین حال، تأکید بیشتری بر آراء متشرعان دارد. وی علیرغم بهره‌بردن از چارچوب استدلالی متکلمان و منابع دانشی حکما تلاشی در جهت

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۴۰۰/۰۸/۱۷

تاریخ ارسال مقاله : ۱۴۰۰/۰۵/۲۹

۱- استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد کرمان. (نویسنده مسئول)

Email: beigi@iauk.ac.ir.

۲- دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد کرمان.

DOI: 10.22103/JLL.2022.18092.2934

صفحات: ۱۹۷-۱۷۵

اعتباربخشی به جایگاه این گروه‌ها، صورت‌نمی‌دهد. ساختار نظرات طوسی در موضوع آفرینش، براساس ماده، مراتب (مدت) و وسائط تنظیم‌شده‌است و نتیجه آن عالم امکان است.

واژه‌های کلیدی: عجایب‌نامه، طوسی، آفرینش، متشرعان، حکما، فلاسفه.

۱- مقدمه

عجایب‌نامه‌ها که گردایه‌ای از معارف اعصار گذشته در زمینه‌های مختلف مانند آفرینش مخلوقات، آسمان و اجرام فلکی، جغرافیا، جانورشناسی، گیاه‌شناسی، کانی‌شناسی و مردم‌شناسی و ... را دربرمی‌گیرند، عمدتاً از جمله منابع علمی متقدم نیز به‌شمار می‌روند و از این لحاظ آشنایی با آنها برای بررسی موضوع آفرینش، هستی‌شناسی، تاریخ علم و نحله‌های مؤثر بر شکل‌گیری مباحث اهمیت دارد. کوربن در تاریخ فلسفه اسلامی از نویسندگان عجایب‌نامه‌ها، ذیل عنوان «دانشنامه نویسان» یاد می‌کند و برخی از آنان را نمایندگان همان «پدیدار جهانی» فیلسوفان می‌داند. البته معتقد است این نویسندگان با تعمیق جزئیات، دیدگاه‌هایی را منعکس می‌کنند «که فیلسوفان نمی‌توانستند در رساله‌های طبیعی و الهی خود به آن مطالب پردازند» (کوربن، ۱۳۸۰: ۳۹۲). با توجه به نوع نوشتار این آثار، برخی از پژوهشگران بر این باورند که می‌توان عجایب‌نامه‌ها را در ردیف یکی از انواع ادبی قرارداد (ن. ک: براتی، ۱۳۸۷: ۴۷-۴۸).

این آثار با بهره‌گیری از آراء متعدد حاکم بر عصر خود، در توصیف برخی از مباحث مانند موضوع بحث‌برانگیز آفرینش، به نوعی از جمله مبلغان عقیدتی زمانه خود به‌شمار می‌رفته‌اند تا در قالب عجایب‌نگاری که عمدتاً مورد توجه عامه مردم است، به مقاصد حکومتی زمانه یاری برسانند؛ براساس این مبحث، عجایب‌نامه (چه در قالب، چه در نوع) ذیل ادبیات قرار می‌گیرد و نظیر سایر متون ادبی در بردارنده آراء مسلط زمانه خود است؛ بنابراین تأمل در این نوع آثار، مهم‌ترین نحله‌های فکری زمانه را آشکار می‌کند. از جمله مهم‌ترین نحله‌هایی که در اثر طوسی بر توصیف برخی موضوعات نظیر آفرینش مؤثر هستند می‌توان به گروه‌هایی مانند متشرعان، متکلمان، حکما، فلاسفه، دهریان، منجمان و ... اشاره کرد.

۱-۱- بیان مسئله

عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات اثر محمدبن محمودبن احمدطوسی (همدانی)، در حدود سال‌های (۵۵۱-۵۶۲ ه.ق) به رشته تحریر درآمده است. بنابر تصریح خودش، در نگارش این اثر، از منابع مکتوب و مستندات شفاهی بهره‌مند شده است. این منابع حاوی آراء گروه‌های مختلفی اعم از متشرعان، متکلمان، حکما و فلاسفه و... است. این مسئله موجب شده است تا، با طیف متنوعی از نظرات رایج در دوران زندگی طوسی مواجه شویم که دقت در آن، امکان درک بهتری برای مخاطب از شرایط فکری و فرهنگی حاکم بر قرون پنجم و ششم هجری فراهم می‌آورد. یکی از چالش‌برانگیزترین مباحثی که طوسی، ضمن موضوعات مختلف بدان می‌پردازد، مبحث آفرینش است. به نظر می‌رسد که او ضمن طرح این مسئله با تأکید بر برخی از منابع، طرز تلقی خود را از موضوع خلقت، منعکس می‌کند. اینک، سؤال پیش روی پژوهش حاضر این است که مهم‌ترین گروه‌های فکری که در شکل‌گیری مبحث آفرینش در عجایب‌المخلوقات طوسی دخیل اند کدامند؟ نظر این گروه‌ها در باب آفرینش چیست؟ این پژوهش، برای رسیدن به پاسخی قانع‌کننده برای سؤالات مطروحه، ذیل موضوع آفرینش، ناگزیر از دسته‌بندی آراء مختلف براساس نحله فکری هر گروه است. در ابتدا، معرفی مختصری از چند نحله فکری حاکم بر قرون پنجم و ششم هجری ارائه می‌گردد و پس از آن نظرات مندرج این نحله‌ها در عجایب‌المخلوقات طوسی، پیرامون موضوع آفرینش طرح می‌گردد و سپس بر اساس داده‌های موجود، نظرات مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

۱-۲- پیشینه تحقیق

درباره عجایب‌نامه‌نویسی و پیدایش این سنت در ایران و جهان، مطالعات بسیاری صورت گرفته است. در این جستارها، نوع روایت، شکل و ساختار عجایب‌نامه‌ها، مورد توجه پژوهندگان واقع شده است که ارتباطی با بحث این پژوهش ندارد. از جمله مهم‌ترین پژوهش‌های صورت گرفته می‌توان به این دسته اشاره کرد. براتی، در کتاب «عجایب ایرانی، روایت، شکل و ساختار عجایب‌نامه‌ها» تنها با تکیه بر نظرات اندیشمندی چون: تودوروف (Tzvetan Todorov) جکسون (Rosemarary Jakson) بروک‌رز

(Christine Brook Rose) و مک هیل (Braian Mchale) به این نکته تأکید دارد که طوسی در عجایب‌نامه خود، توصیف زیبایی از جهان همسایه^۱ ارائه کرده است. کرامرز (G.Cramer)، ذیل مدخل جغرافیا در دایرةالمعارف اسلام، به شکل‌گیری عجایب‌نامه‌ها از دل مطالعاتی که جغرافیادانان اسلامی صورت داده‌اند، اشاره می‌کند و این آثار را صرفاً از دید علم جغرافیا مورد بررسی قرار می‌دهد. اکرم سلطانی در مقاله «بحثی پیرامون عجایب‌نامه‌ها و نظایر آن (معرفی غرائب‌الدنیا و عجایب‌الاعلی شیخ آذری طوسی)»، در بخش نخست با توصیفی کلی از واژه «عجیب» به معرفی چند عجایب‌نامه پرداخته است و به احتمال نوع ادبی بودن عجایب‌نامه اشاره کرده؛ و در بخش دوم مقاله، معرفی نسخه خطی آذری طوسی را مورد توجه قرار داده است. فاطمه مهری در رساله دکتری با عنوان «بررسی جایگاه عجایب در نظام دانش‌های کهن بر پایه ادب فارسی» تنها به نظام معنایی عجایب‌نامه‌ها و تأثیر مطالعات شرق‌شناسی بر ظهور رویکردها در این عرصه توجه می‌کند. حمیرا زمردی و فاطمه مهری، در مقاله «عجایب‌نامه‌ها و متون عجایب‌نامه‌ای»، بر وجه عامیانه و خرافی عجایب‌نامه‌ها تأکید دارند و به نقد نظراتی که پیرامون عجایب‌نامه‌ها، مطرح شده است، پرداخته‌اند. اشکواری و همکاران در «عجایب‌نگاری در تمدن اسلامی: خاستگاه و دوره‌بندی و در جهان‌شناسی در عجایب‌نگاری» به سابقه تطوّر عجایب‌نگاری در تمدن اسلامی و نقش عجایب‌نامه‌ها در ارائه نظریات اندیشمندان و فلاسفه در حوزه هستی‌شناسی پرداخته‌اند. امیرحسین حاتمی در مقاله «بررسی انتقادی سنت عجایب‌نگاری در جهان اسلام (مطالعه موردی عجایب‌المخلوقات زکریای قزوینی)» با نقد نظریه علمی بودن متون عجایب‌نامه‌ای، عجایب‌نگاری را محصول دوره انحطاط علوم در تمدن اسلامی و دور شدن از رویکردهای عقلی-انتقادی، تجربی و مشاهده‌گرانه دانسته است. حرّی، شیرین غازی و زهرا صابری و همکاران، موضوع عجایب‌نامه را به صورت کلی مورد پژوهش قرار داده‌اند و پروین ایضی اسفهلان و احمد محمد، زهره کریم، پروین هاشم‌پور و ابوالفضل شکبیا به مطالعه تطبیقی عجایب‌نامه طوسی و آثار دیگر پرداخته‌اند.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

از آنجایی که در میان متون کهن فارسی، متون عجایب‌نامه‌ای کمتر با نگاه دقیق علمی مورد کنکاش واقع شده‌اند. با توجه به این که لایه‌های مختلف فکری و اعتقادی در طرح مباحث این آثار مانند موضوع آفرینش، که از جمله مهم‌ترین مباحث هستی‌شناسی است، مؤثر بوده است؛ لذا بازبینی این متون از این منظر، ضرورت پرداختن به این دسته از آثار را توجیه می‌کند.

۱-۴- روش کار

این جستار به شیوه توصیفی و تحلیلی است و با بررسی متون و منابع از جمله کتب عجایب‌نامه، دانشنامه‌های مرتبط با موضوع، کتب و مقالات معتبر علمی انجام شده است. در مرحله ابتدایی با توجه به گوناگونی آراء در عجایب‌نامه طوسی، ابتدا به طبقه‌بندی گرایش‌های فکری پرداخته‌شده و سپس تأثیر آراء حکما و فلاسفه، متشرعان، متکلمان و... بر توصیف آفرینش در اثر مزبور مورد بررسی قرار گرفته است.

۲- بحث

طوسی در *عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات*، در طرح برخی از موضوعات بالاخص موضوع آفرینش از آراء نحله‌های حاکم بر عصر خود از جمله: متشرعان، متکلمان، حکما، دهریان، طبایعیان، منجمان و فلاسفه بهره‌برده است. این گروه‌های مختلف، عمدتاً در طرح مسائل و مباحث، روش‌های مبتنی بر رویکرد فکری خود را اتخاذ می‌کرده‌اند و به صورت طبیعی، این امکان وجود داشته است که گاه روبه‌روی هم صف‌آرایی کنند و با تکیه بر پایه منطقی و استدلالی خود، به مقصود خود که به حاشیه راندن جناح مقابل بوده است، نائل شوند؛ اما پیش از پرداختن به میزان تأثیرپذیری طوسی از گروه‌های فکری مختلف بر توصیف آفرینش، ناگزیر از توجه به گفتمان‌های رایج در عصر سلجوقی هستیم.

۲-۱- نحله‌های فکری و گفتمانی حاکم بر قرون پنجم و ششم هجری در ایران

به نظرمی‌رسد ساختار قدرت در زمانه طوسی مبتنی بر دو نهاد سنتی حکومت سیاسی و دین است. این دو نهاد به کمک وسائلی با سطوح مختلف جامعه در ارتباط بوده‌اند. گروه‌های فکری و عقیدتی یکی از مهم‌ترین این واسطه‌ها محسوب می‌شده‌اند. وظیفه این گروه‌ها در ساختار مذکور، تولید گفتمان به منظور انتشار آن در سطوح مختلف جامعه، برای نزدیک شدن به هدف خاصی (پیوند میان دو نهاد قدرت و تقویت این پیوند) است. بنابر مطالعاتی که درباره ساختار اجتماعی سلجوقیان مبتنی بر رویکردهای جامعه محور، نظیر نظریه سراسرین فوکو (ن.ک: عباسی و پیغمبرزاده، ۱۳۹۵)، صورت گرفته‌است؛ سه گفتمان رایج در این دوران عبارت است از: ۱- گفتمان دینی معطوف به قدرت (با دو بازوی تصوف و کلام اشعری). ۲- گفتمان فکری گریز از مرکز (تفکر اسماعیلی). ۳- گفتمان علمی معطوف به سیاست (ساختار سیاسی و علمی مدارس). بر این اساس، متونی نظیر عجایب‌نامه‌ها ذیل گفتمان علمی معطوف به سیاست قرار می‌گیرد؛ هرچند این متون در بطن این گفتمان یعنی همان شاخه مدارس و نظامیه‌ها پدیدمی‌آیند؛ اما نباید از نظر دور داشت که این آثار از دو گفتمان دیگر نیز فارغ نیست. با وجود فاصله عقیدتی و مضمونی با گفتمان فکری گریز از مرکز، نویسندگان چنین متونی در آن دوران، ناگزیر بوده‌اند تا از برخی روش‌های طرح مباحث ایشان بهره‌مند شوند؛ علاوه بر آن، گفتمان دینی معطوف به قدرت نیز به عنوان گفتمان مسلط بر آثاری از این دست مطرح است. اینک بنابر الویتی که طوسی در نظر داشته‌است، به معرفی و تأثیر هر یک از این نحله‌ها در توصیف آفرینش، در عجایب‌نامه وی پرداخته می‌شود.

۲-۱-۱- متشرعان

یکی از خطوط فکری و اعتقادی مؤثر بر توصیف آفرینش در عجایب‌نامه طوسی، دیدگاه متشرعان است. با توجه به سیطره نگاه مبتنی بر شرع در زمانه طوسی و همچنین تأکید حاکمیت بر پیوند با جامعه دینی‌ای که به نوعی مشروعیت خود را مدیون آن است، طوسی نیز چنانچه در اثر او آشکار است، از مستندات دینی برای طرح موضوع خود بهره‌مند شده‌است. در واقع اگر قائل به وجود ساختاری مشخص برای مندرجات این اثر باشیم، او هر رکن از این کتاب را با استناد به آیات قرآنی و روایات و اخبار دینی، آغاز

می‌کند؛ البته طوسی این رویه را به تأسی از روش مرسوم در میان نویسندگان معاصرش برگزیده است. در مورد پابندی کامل او به عقاید دینی، نمی‌توان به‌طور قطع و با صراحت اظهار نظر کرد؛ تنها می‌توان با توجه به استفاده او از این روش، چنین استدلال کرد که وی، تلاش کرده‌است، مطابق شرایط زمانه و خواست حاکمان سیاسی و دینی حرکت کند. مهم‌ترین روش متشرعان در اشاعه پیام‌های دینی و اعتقادی، استناد به آیات قرآن است که طوسی نیز به همین روش به توصیف مبحث آفرینش می‌پردازد.

۲-۱-۱-۱- استناد به آیات

برای تبیین تأثیر آراء دینی بر توصیف آفرینش در عجایب‌نامه طوسی، کافی است به آغاز ارکان مراجعه شود. طوسی در اغلب موارد، ضمن بحث راجع به موضوعاتی نظیر طبقه‌بندی مخلوقات، خلقت عناصری نظیر آب و آتش، خلقت پدیده‌ها از جمله درختان، خلقت جن، انس و...، به آیاتی چند استناد می‌کند.^۲ نگارندگان مطالعه حاضر کوشیده‌اند ضمن بررسی میزان تأثیرپذیری وی از گروه‌های فکری در توصیف آفرینش، ساختاری برای این مباحث تعیین کنند. طوسی در رکن اول ذیل عنوان «فی عجایب الاجرام العلویه و ما يتعلق بها» در باب آفرینش زمین و آسمان با استناد به آیات قرآنی چنین می‌آورد. «قال الله تعالی «اولم تتفکروا فی خلق السموات و الارض ربنا ما خلقت هذا باطلا» (سوره آل عمران، آیه ۱۹۱) می‌فرماید: کی اندیشه کنید در آفرینش آسمان‌ها بدین لطافت و زمین‌ها بدین کثافت از خود در وجود نیامد. پس در آفرینش بر خود ثنا می‌کند و می‌گوید: «سبحان الذی خلق الأزواج کلها» (سوره یس، آیه ۳۶) ...» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۱). درباره آفرینش آب که ذیل عناصر اربعه نیز آمده‌است، باز هم با استنادهای قرآنی به شرح می‌پردازد: «قال الله تعالی «وانزلنا من المعصرات ماء ثجاجا» تا اینجا کی ألفافا.» خدای تعالی می‌گوید: ما آبرا از ابرها بیاریم تا نباتها بدان بروید و بستانها بدان پرورده شود و میوه‌ها آرد و بدانک شرف آب این تمامست کی در قرآن گفت «و کان عرشه علی الماء» و جای دیگر گفت «وجعلنا من الماء کل شی حی.» یعنی همه موجودات را حیات در آب نهادم و بدانک اصله‌ها کی قوام عالم بدانست چهار اصل است: یکی آب، دوم خاک، سیم

باد، چهارم آتش و این چهارگانه از کس دریغ نداشت، بملک و بدرویش و بغیل و پیشه بهمه یکسان داد و همه در آن متساوی‌اند و این عدل باری است» (طوسی، ۱۳۹۱: ۸۷).

او در توصیف آفرینش آتش نیز که از جمله عناصر اربعه است و در کنار سایر مواد، به‌عنوان ماده اولیه در خلقت از آن یاد می‌شود صرفاً با تکیه بر منابع دینی، به تشریح ویژگی‌های این پدیده، انواع و اقسام آن، دلیل پرستیدن آتش، رعد و برق، نجم، رنگین کمان و... پرداخته است. «قال الله تعالی: «أفرء یتم النار الّتی تورون ءانتم انشاءم شجرتها ام نحن المنشؤون» (سوره واقعه: آیات ۷۱-۷۲)، معنی آیت آنست که آفریدگار ممت می‌نهد بر خلقان کی من این آتش آفریدم در درخت، وی را شما انشا کردید یا من و من در آتش منفعتها آفریدم که غریب و شهری را بکار آید» (طوسی، ۱۳۹۱: ۷۱). و در شرح آفرینش عنصر خاک هم، در آغاز متوسل به بیانی متشّرّعانه می‌شود: «قال الله تعالی: «هو الذی خلق الارض فی یومین و یجعلون له انداداً ذلک ربّ العالمین» (سوره فصلت: آیه ۹) گفت من خدا ام قادر کی بیافریدم زمین را بدو روز، شما مرا همتا می‌کنید. کدام همتاء من چنین زمینی توان آفرید؟» (طوسی، ۱۳۹۱: ۱۱۵)

اغلب توصیفات طوسی در مبحث آفرینش، از جمله آفرینش عناصر اربعه، ظاهراً به شیوه متشّرّعان و با استناد به آیات قرآن است؛ اما این چارچوب فکری، برگرفته از فلسفه یونانی است، که با شواهد منابع اسلامی از جمله آیات قرآنی آنها را مستدل می‌کند.

۲-۱-۱-۲- استناد به اخبار و احادیث

یکی دیگر از منابع مهم دینی‌ای که طوسی در توصیف برخی از پدیده‌های آفرینش از آن تأثیر پذیرفته، اخبار و احادیث است؛ او ذیل عناوینی چون «مسئله» و «خبر» از اخبار و احادیث استفاده می‌کند؛ که یا به صورت مستقیم حدیث را نقل می‌کند، که در این شیوه روش‌های مختلفی را در پیش می‌گیرد؛ به عنوان نمونه، ضمن آوردن خبر و ترجمه آن، به احادیث دیگری نیز استناد می‌کند: «قال النبی علیه السلام: «الأرواحُ جُنودٌ مُجَنَّدَةٌ، فما تَعَارَفَ مِنْهَا اِتَّخَفَ، و ما تَناکَرَ مِنْهَا اِخْتَلَفَ» یعنی جانها چون لشکری‌اند هر یک دیگر را باز شناسد، الفت گیرند و هر که یک دیگر را نشناسد میان هر دو خلاف است...»

(طوسی، ۱۳۹۱: ۳۸۰-۳۸۱)؛ یا اینکه اخبار را با ذکر آیات مستند می‌سازد: خبر «النظر الی السماء عباده والنظر الی الکعبه عباده» را با آیه «اولم ینظروا فی ملکوت السموات و الارض» (اعراف: آیه ۱۸۵) همراه کرده و در ادامه خبر دیگری را نیز می‌افزاید (ن.ک: طوسی، ۱۳۹۱: ۳۰).

در روش دیگر، طوسی به صورت غیر مستقیم از احادیث بهره‌مند می‌شود، مثلاً در توصیف ویژگی‌های آفرینش اسرافیل چنین می‌آورد: «در حدیث است اول فرشته‌ای کی آدم را سجده کرد اسرافیل بود، از وی پسندیده آمد. آفریدگار لوح المحفوظ از پیشانی وی در آویخت و در وی نگریست...» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۴). به‌طور کلی، طوسی در موضوع خلقت بیشتر در داستان آفرینش (توصیف ملائک)، از منبع خبر و حدیث، بهره‌برده است. آنچه از متن عجایب‌نامه وی برمی‌آید، اغلب مواردی که با عنوان «درخبر است» می‌آید، مانند: «در خبری دیگر آید کی خدا را ملکی است نیمه بالاء وی از برف آفریده و نیمه زیر از آتش آفریده و می‌گوید: «سبحان المؤلف بین النار و الثلج»...» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۸-۲۹) و یا «در خبری دیگر آید که در فردوس دختران اند کی نیمه بالا از ورد سرخ آفریده است و نیمه زیر از ورد سپید خاصه پیغمبران اند و آن کسی را کی نماز آدینه کند» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۸-۲۹)، ناظر بر روایتی از جنس اسرائیلیات است، نکته‌ای که نباید مغفول بماند؛ چرا که از نظر موضوعی کاملاً با متونی نظیر عجایب‌نامه‌ها مطابقت دارد.

۲-۱-۱-۳- استناد به تفاسیر و اقوال عالمان دینی

در اغلب مواضع، طوسی نامی از تفسیر به میان نمی‌آورد؛ اما با ذکر نام برخی از مفسران مشهور تاریخ اسلام نظیر ابن عباس، کعب الاحبار، کلبی و... نظرات و حکایاتی را از ایشان مبتنی بر موضوع آفرینش برخی از پدیده‌ها نقل می‌کند. در خصوص اولین خلقت از نظر مفسران دو دیدگاه متفاوت مطرح است: ابن اسحاق بر این باور است که اولین خلقت نور و ظلمت‌اند و ابوجعفر معتقد است نظر ابن عباس در این باره صحیح‌تر است، این که قلم، خلقت نخستین است. در حالی که مسعودی به استناد به ابن عباس می‌گوید اولین خلقت آب بود (ن.ک: مسعودی، ۱۳۷۸: ۱۹).

طوسی در مورد کیفیت آفرینش لوح و قلم به نقل از کعب الاحبار می‌آورد: «و کعب الاحبار روایت کند کی بلاء قلم دوازده هزار ساله راهست و لوح بی‌الا دو چندانک این قلم و آفریدگار فرمان داد قلم را کی بران نبشت «لا اله الا أنا من لم یرض بقضائی و لم یشکر لنعمائی لم یصبر علی بلائی فلیطلب رباً سواى» این مقدار بدوازده هزار سال نبشت» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۳) و یا درباره دلیل آفرینش صورت روحانی که در قطب‌ها هستند، با استناد بقول مذهب تسنن چنین می‌آورد: «بدانک مذهب اهل سنت آن است کی قطبها و افلاک و اجرام عالیه از بهر فنا آفرید و باقی جز آفریدگار نیست. لقله تعالی «کل من علیها فان و یقی وجه ربک» و مذهب دهریان آن است کی ملایکه و افلاک باقی‌اند و گویند کی هیاکل عالیه و روحانیان حیاتی ذاتی دارند، بخلاف اهل زمین کی همه موات‌اند» (طوسی، ۱۳۹۱: ۳۱).

۲-۱-۲- متکلمان

یکی دیگر از منابع فکری عصر طوسی، متکلمان بوده‌اند. طوسی در عجایب المخلوقات خود، اشاره مستقیمی به مباحث کلامی ندارد؛ اما با دقت در ساختار مباحثی چون آفرینش مخلوقات، می‌توان اینطور استنباط کرد که، طرز بیانی، مبتنی بر نظام استدلالی متکلمان دارد. متکلمان در شیوه استدلالی خویش عموماً به ارائه طرحی نموداری^۳ روی می‌آورند؛ او نیز در مواضع مختلف به همین شیوه عمل می‌کند. به عنوان مثال در موضوع روح ذیل عنوان: «تقسیم الارواح» چنین می‌آورد: «بدانکه جانرا بر چند وجوه نهاده‌اند، روح طبیعی در جگر است و به رگها درمی‌رود و روح حیوانی که در دل است و بشریانها درمی‌رود و روح نفسانی که در دماغ است و بعصبها می‌رود بچشم رسد، بینایی دهد. بگوش رسد، شنوایی دهد. بدست رسد، گیرایی دهد...» (طوسی، ۱۳۹۱: ۳۷۷). این نوع طبقه‌بندی نموداری در متن به عنوان روش متکلمان در طرح مباحث، در نظر گرفته شده است که می‌تواند تأثیر پذیری طوسی را از این گروه فکری نیز در توصیف آفرینش توجیه کند؛ اما این نکته که او، اشاره مستقیمی به متکلمان و مشهورترین نحله‌های آن یعنی معتزله و اشاعره ندارد، موضوع قابل اعتنایی است که می‌تواند به شکل‌گیری این فرضیه کمک کند که متونی نظیر عجایب‌نامه‌ها از منابع استدلالی زمانه خود تغذیه نمی‌شده‌اند.

۲-۱-۳- حکما و فلاسفه

در کنار متشرعان و متکلمان یکی دیگر از گروه‌های فکری حاکم بر زمانه طوسی، فلاسفه و حکما هستند. در روزگار طوسی، فلاسفه سهم قابل‌اعتنایی در جریانات علمی و تألیف آثار دارند؛ اما در تقابل میان متشرعان و فلاسفه و با وجود مناسبات میان متشرعان و حاکمان سیاسی زمانه، وضعیتی به ضرر فلاسفه رقم خورد و منجر به ایجاد محدودیت‌هایی برای ایشان گردید. طوسی در تنظیم اثر خود بنا بر سبک و سیاق عجایب‌نگاران با استفاده از آراء مختلف در موضوع آفرینش پدیده‌ها، از نظر حکما و فلاسفه نیز بهره‌مند شده است. او در عجایب‌نامه، روش دوگانه‌ای را در برخورد بانظرات ایشان در پیش می‌گیرد. به عنوان مثال در موضوعاتی که مربوط به علوم طبیعی است نظیر توصیف خاصیت میوه‌ها و یا درختان، نظر فلاسفه را بدون طرح انتقادی بیان می‌کند؛ و از آنجایی که ذهن علمی و مشاهده‌گرانه‌ای چون ابن‌سینا ندارد، سعی می‌کند، بدون کنکاش خصوصاً در حوزه طبیعیات، صرفاً با واسطه منابع، کتاب خود را تنظیم کند. او در طرح مباحثی نظیر باورها و موضوعات اعتقادی ضمن بهره‌بردن از آراء حکما و فلاسفه، معمولاً آراء این گروه فکری را رد می‌کند و با آیات قرآنی و یا طرح یک حدیث یا خبر، نظر خود را مستدل می‌سازد.

برای مثال تأثیرپذیری طوسی، از این گروه فکری در تشریح آفرینش و توصیف بروج فلکی در این نمونه مشهود است: «و حکما این دوازده برج را صورتهای نهاده‌اند، یکی را بر صورت حمل یکی را بر صورت ثور نه بدان معنی کی بر فلک حملست یا گاو یا سرطان و لیکن این برجهای یافته‌اند، هر برجی مشتمل بر چند کواکب...» (طوسی، ۱۳۹۱: ۶۴)؛ اما در جایی که درباره ماهیت آسمانها می‌گوید، پس از طرح نظر حکما به ناتوانی آنان در درک مباحثی ازین دست اشاره می‌کند و قدرت فهم این موضوعات را تنها به خداوند منتسب می‌کند: «بدانک حکما گویند در ماهیت آسمان و کس نداند کی چیست. اگر فلک از آب بودی قصد زیر کردی، اگر از باد بودی بهوا در آمیختی، اگر از خاک بودی قصد خاک کردی، اگر از آتش بودی هم رنگ آفتاب بودی، پس آفریدگار داند کی چیست» (طوسی، ۱۳۹۱: ۳۸) که مواردی ازین دست را می‌توان به مثابه نقد نظر حکما در اثر طوسی قلمداد کرد. با توجه به خبر مشهور «تفکروا فی آلاء الله و لاتفکروا فی الله» (ن.ک:

مجلسی، ۱۴۰۳ ج ۷۱: ۲۳۱)، تنها ذات پروردگار قابل کنکاش نیست؛ حال آن که حکما بنابر نقل طوسی عاجز از شناخت ماهیت آسمان تلقی می‌شوند و درک راز و رمز این موضوع تنها به دانش پروردگار منتسب شده‌است. طوسی در طرح مباحث آفرینش، مطابق روش‌های معهود زمانه خود، به موضوعاتی نظیر ماده، مدت، ارکان و ... می‌پردازد. لذا آن‌جا که این طریقه بحث و مباحث آن در قالب آراء فلسفی ارائه می‌شده‌است؛ لذا نگارندگان، موضوعات مزبور را به‌عنوان ذیلی بر نظر حکما و فلاسفه قرار داده‌اند.

آب به عنوان یکی از عناصر خلقت در عجایب‌نامه طوسی مطرح است که عمدتاً، همانطور که در بخش متشرعان اشاره شد، با آراء مفسران اسلامی مستدل شده‌است؛ حال آنکه در هرم آفرینش از منظر فلاسفه یونانی جزو چهار عنصر سازنده خلقت، شناخته می‌شود. طوسی در توصیف اولین مخلوقات حق تعالی ضمن تأکید بر جایگاه عرش در میان دیگر آفریده‌ها، با تأثر از آراء متشرعان، اولین ماده خلقت را درّی سپید معرفی می‌کند، که به روایت دیگر راویان می‌تواند همان دخان یا دود باشد، که با نظر هیبت خداوند، دونیم شده و آب و عرش از آن پدید می‌آیند. (ن.ک: طوسی، ۱۳۹۱: ۲۹)؛ اما در ادامه تحت تأثیر اندیشه فلاسفه، چنین می‌آورد: «و بدانک اصلها کی قوام عالم بدانست چهار اصل است: یکی آب، دوم خاک، سیم باد، چهارم آتش و این چهارگانه از کس دریغ نداشت» (طوسی، ۱۳۹۱: ۸۷). طوسی ذیل عنوان «فی عجایب‌الہوا و الريح و لطافتها» با نظر به اندیشه متشرعان و حکما، به تفصیل درباره باد و انحای آن نیز سخن رانده است. باد در کنار سایر عناصر اربعه ماده آفرینش قلمداد می‌شود. «قال الله تعالی: «و ارسلنا الريح لواقح» (سورة الحجر- آیه ۲۲) گفت ما بادها را چنان آفریدیم که بعضی درختها را آبستن کند و کشتی‌ها روان کند و همه عالم باد دارد...» (طوسی، ۱۳۹۰: ۸۰)؛ البته در ادامه به نظر حکما هم استناد کرده‌است: «بدانک بعضی از حکما گویند نزدیک آسمان فلکی است نام وی نسیم، اصل این هواست کی متفرق می‌شود در عالم و مادّت ارواح است...» (طوسی، ۱۳۹۱: ۸۱). مؤلف عجایب‌نامه، خلقت زمین را که برگرفته از عنصر خاک است با طرح آراء پراکنده از جمله نظر حکما پیرامون آفرینش زمین، تقسیم زمین، انواع سنگها و معادن، احجار کریمه و ... مورد بررسی قرار می‌دهد. برای نمونه در توصیف سنگ الماس و

ویژگیهای خلقتش، تحت تأثیر این گروه فکری است: «یاقوت، جوهری است سرخ و زرد و کبود، سرخ از همه نیکوتر بود و از همه جواهرسنگی تر، بر آتش صبورتر، در معاجین کنند، تفریح و تقویت دل کند بغایت، تا حدی کی اگر در دهان گیرند تفریح کند، خاصیتی از آن تنویر کی در وی است و همه جواهر در آتش بگدازد و بشکند مگر یاقوت رمانی... این باب تمام از قول حکما گفته آمد. آنچه یافتیم در کتب، ما ایراد کردیم و آفریدگار تعالی و تقدس داناتر بحال آن و بحال جمله احوال» (طوسی، ۱۳۹۱: ۱۵۹-۱۵۸). آب، باد و خاک، عناصری هستند که طوسی در توصیفات این پدیده‌های آفرینش بیشتر تحت تأثیر آراء حکما و فلاسفه است؛ هرچند با بیانی متشّرّعانه سعی در دینی جلوه دادن این جنس از توصیفات پیرامون آفرینش عناصر دارد.

۲-۱-۴- سایر گروه‌های فکری: (دهریون، طبایعیان، منجمان و...)

طوسی علاوه بر استفاده از دیدگاه متشّرّعان و فلاسفه پیرامون آفرینش، از دیدگاه سایر گروه‌های فکری رایج در زمانه خود نیز در توصیفات این مبحث بهره می‌برد. از این جمله‌اند: دهریان، طبایعیان و منجمان که نویسنده عجایب‌المخلوقات در توصیف برخی از پدیده‌های خلقت از نظر ایشان نیز استفاده می‌کند.

۲-۱-۴-۱- دهریان

دهریان شاخه‌ای از مشارب فکری حکما و فلاسفه‌اند که فاصله چندانی با طبایعیان ندارند؛ چون فیلسوف مسلکان مادی‌اند، که معتقد به سرمدی بودن دهر یا روزگاراند. ثنویت، زندقه، الحاد و... عناوینی هستند که عمدتاً به دهریان نسبت می‌دهند (ن.ک: منتظری، ۱۳۸۹: ۵۰). طوسی با اطلاع از باورهای رایج دهریان نظیر حکما در مبحث آفرینش، برخورد دوگانه‌ای با آراء ایشان دارد، گاه بدون اظهار نظری تنها به دیدگاهشان اشاره می‌کند و گاه با تأکید بر ناتوانی طریق استدلالی دهریان، به نقد نظر ایشان می‌پردازد: «بدانک دهری را چشم بر فلک آمد و بزرگتر از وی هیکلی ندید و از فلک آخرین خبر نداشت و چشم از فلک آنقدر تواند کی دید کی چشم پشه بیند از اندام فیلی...» (طوسی ۱۳۹۱: ۳۹). آنچه روشن است، نویسنده عجایب‌المخلوقات برای تکمیل شرح و

بسط توصیفات خود در این موضوع، ناچار از طرح آراء گروه‌های فکری نظیر دهریان نیز هست.

۲-۱-۴-۲- طبایعیان

طبایعیان گروه فکری دیگری هستند، که به دلیل قرابت‌های مفهومی در آراء خود با گروه فکری دهریه، برخی آنان را در ردیف حکمای دهری می‌انگارند؛ البته طوسی نسبت به دیگر منابع، کمتر به اقوال آنان در توصیف آفرینش استناد کرده است. از جمله موضوعاتی که نگارنده عجایب‌المخلوقات ضمن آن، به عقاید طبایعیان اشاره کرده، مبحث خلقت و خواص قطب‌ها و شرح شکل و مکان بروج فلکی است: «و ما خاصیت قطب بگوئیم، آنکه حال ساکنان وی بگوئیم از قول حکما و طبایعیان، گویند کی هر حیوانی ماده کی ولادت بر وی صعب شود در قطب جنوبی نگرده، یا در سهیل کی گرد وی می‌گردد حالی بزاید و گویند هر اشتری کی چشم بر سهیل زند حالی بمیرد، اما بر قطب شمالی، هفت ستاره گرد وی می‌گردد، آنرا دب‌الاصغر گویند: هر آدمی که در چشم وی رمد بود یا جرب در آن بنگرد آن علت زایل شود» (طوسی ۱۳۹۱: ۲۹).

۲-۱-۴-۳- منجمان

منجمان نیز از جمله گروه‌های فکری مورد ارجاع طوسی در مبحث آفرینش هستند. ایرانیان از جمله مللی بوده‌اند که سابقه تفحص و مذاقه در دانش ستاره‌شناسی را در کارنامه خود داشته‌اند. بنابراین طبیعی است که در طرح مباحث علمی خود به این دانش نیز متوسل شوند. علم نجوم چنان دایره وسیعی را به خود اختصاص می‌داده، که به استناد چهار مقاله نظامی عروضی، عموم دانش‌های محاسباتی از جمله ریاضیات، هندسه و... ذیل عنوان نجوم مطرح می‌شده است. طوسی با تأثیرپذیری از گروه فکری منجمان در توصیف آفرینش مطابق روش خود در شرح صور فلکی و ستارگان از قول ایشان بهره‌می‌برد. از جمله در ذکر ویژگی‌های آفرینش زحل می‌آورد: «و اما طبع زحل از قول منجمان سرد و خشک است. سوداوی مظلم، دلیلی کند بر سفره‌ء دراز و حقد و حيله و ظلم و دوری از مردم. و مرگ و سفله بوی نسبت کنند، از حیوانات: اژدرها و مرغ شب و حیوان سیاه، و از معادن سرب و سنگ سیاه و از دینها جهودی» (طوسی ۱۳۹۱: ۶۱).

۲-۲- ساختار آفرینش در عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات طوسی بر بنای آراء نحله‌های مختلف

در نخستین جلوه‌های فکری بشر، ردّ پای تأملات درباره آفرینش و نحوه پدید آمدن جهان هستی قابل مشاهده است. اسطوره، به عنوان خاستگاه اولیه دانش بشری، دلیلی بر این مدعاست. در میان نظریه‌های اسطوره‌شناسی، مبحث آفرینش، از چنان اهمیتی برخوردار است که یکی از مهم‌ترین شاخه‌های اسطوره‌شناسی، اسطوره را روایت آفرینش قلمداد می‌کند.^۴ با دقت در متون متقدم ایران پس از اسلام، به این نکته پی می‌بریم که دانشمندان ایرانی نیز به آفرینش به عنوان یکی از موضوعات بحث‌برانگیز دوره‌های مختلف فکری و عقیدتی، پرداخته‌اند. در عموم آثاری که در عهد طوسی به موضوع آفرینش پرداخته‌اند، مصادیقی چون ماده، مدت و... مطمح نظر نویسندگان قرار گرفته است. بر این اساس، پژوهش پیش‌رو نیز، آراء نحله‌های فکری مؤثر بر توصیف آفرینش را ذیل عناوینی چون: ماده، مدت (مراتب) و وسائط، که منجر به عالم امکان می‌شوند، مطرح کرده است.

برای تبیین روش طبقه‌بندی-موضوعی طوسی در عجایب المخلوقات، به تأثیرپذیری وی از گروه‌های فکری در توصیف مباحث مختلف، پیرامون آفرینش اشاره می‌شود. با این مقدمه، براساس چارچوب مورد اشاره، موضوع ماده آفرینش مطرح می‌گردد. این شیوه در اثر نظامی عروضی در مقدمه کتابش از دیدگاه حکما نیز دیده می‌شود.

۲-۲-۱- ماده آفرینش

ماده آفرینش، عبارت از عناصری است که مخلوقات و پدیده‌ها از آن منشعب شده‌اند. به نظر می‌رسد، مبحث ماده آفرینش، براساس مراتب خلقت تعیین می‌شود، به این معنا که به موازات پدید آمدن عالم غیب در خلقت اولیه، آفرینش ارکانی نظیر عقل و روح نیز مطرح می‌شود که متناسب با نحله فکری، متفاوت می‌نماید؛ به عنوان مثال، در برخی از آراء دینی، این ارکان از نور نشأت می‌گیرند. برخی نظیر ابن سینا با توسل به عوالمی مثل عالم فرشتگان، سعی دارند مسائل مربوط به این مرحله از خلقت را توضیح دهند. در معرفت‌شناسی این مقطع تاریخی، عناصر چهارگانه - مطابق نظریات اندیشمندان یونانی

به عنوان ماده اولیه سازنده جهان پذیرفته شده‌اند. طوسی در عجایب المخلوقات، به این مهم توجه نموده است.

۲-۲-۱-۱- عناصر اربعه

چهار عنصر آب، هوا، خاک، و آتش به پنداشت یونانیان باستان عنصرهای سازنده جهان به‌شمار می‌آیند که در باورهای فلسفی دوره اسلامی نیز دیده می‌شود. ابن سینا در کتاب قانون می‌گوید که: «دو عنصر سنگین یعنی خاک و آب سازنده اعضای بدن هستند و دو عنصر سبک یعنی آتش و هوا سازنده روح هستند» (ن.ک. شرفکندی، ۱۳۹۸). طوسی مطابق با همین نظر چنین می‌آورد: «و بدانک اصله‌ای کی قوام عالم بدانست چهار اصل است: یکی آب، دوم خاک، سیم باد، چهارم آتش و این چهارگانه از کس دریغ نداشت» (طوسی، ۱۳۹۱: ۸۷). او در شرح توصیف آفرینش این پدیده‌ها از آراء گروه‌های مختلف فکری بهره می‌برد.

مبحث آفرینش آب به عنوان یکی از چهار عنصر شریف و ماده زندگی در عجایب‌نامه طوسی با توصیفی دینی اما برگرفته از اندیشه یونانی مورد توجه قرار می‌گیرد، این مبحث با ذکر نمونه ذیل عنوان «حکما و فلاسفه»، در این پژوهش، آمده‌است. از آنجا که طوسی سعی دارد، به موضوعات طرح شده در این کتاب، با سوگیری «شگفتی و عجیب» بنگرد، در ادامه توصیفات آفرینش آب، به معرفی عجیب‌ترین دریاها، دریاچه‌ها و چاه‌ها بر اساس داده‌ها، گفته‌ها و شنیده‌هایش می‌پردازد عنصر آتش، همانطور که ذیل عنوان متشرعان به این موضوع اشاره شد، از جمله عناصر اربعه است که در اثر طوسی، صرفاً با بهره‌مندی از منابع دینی تشریح و توصیف شده است؛ اما در توصیف خاک و هوا با توجه به میزان استفاده از نظر حکما و فلاسفه بیشتر تحت تأثیر این گروه فکری است.

۲-۲-۲- مراتب آفرینش (مدت)

موضوع مدت در امر آفرینش در قرآن به صورت پراکنده آمده‌است. صاحب‌نظران مسلمان معتقدند که آفرینش در شش روز رخ داده‌است؛ زیرا دو روز آفرینش زمین خود بخشی از چهار روز آفرینش کوه‌ها و برکت دادن زمین است. طوسی در طرح زمانبندی

شده‌ای که می‌توان آن را در قالب فکری کرانمند^۵ قرارداد به مصادیقی اشاره دارد که مبتنی بر تأثیرپذیری او از منابع دینی مانند: اخبار و تفاسیر است: «از عبدالله عباس و عبدالله بن سلام آمده است، کی گفتند: اول چیزی کی آفریدگار در وجود آوردی درّی سپید بود، بعد از هفت هزار سال نظری به هیبت در آن کرد، شکافته شد، نیمی آب روان شد و نیمه دیگر عرش را از آن بی‌آفرید و این عرش چند هزار سال بر سر آب استاده بود» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۲).

او در دیگر ابواب به زمان خلقت ارکان اشاره‌ای ندارد ولی به طول مدّت آفرینش آنها، با استفاده از نظر متشرعان، اشاره کرده است؛ به عنوان مثال درباره مدّت آفرینش زمین با توسّل به بیانی متشرعانه، چنین می‌آورد: «قال الله تعالی «هو الذی خلق الارض فی یومین و یجعلون له اندادا ذلک ربّ العالمین.» (سوره فصلت، آیه: ۹) گفت من کی خدایم قادر، کی بیافریدم زمین را به دو روز، شما مرا همتا می‌کنید...» (طوسی، ۱۳۹۱: ۱۱۵). در موضوع آفرینش عرش، خود اذعان می‌دارد که: «این مقدار اینجا کفایت باشد از صفت عرش از معانی قرآن و اخبار رسول، و اگر نه هیچ حکما را در آن مقالی نیست» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۳). او از این منظر، فاصله زمانی خلقت آب و عرش را هفت هزار سال می‌داند و به دیگر هزارها در امر خلقت این پدیده‌ها نیز اشاره می‌کند (ن.ک: طوسی، ۱۳۹۱: ۲۲). در مبحث لوح و قلم نیز به همین ترتیب عمل می‌کند، و به نظر کعب الاحبار در خصوص مقیاس زمانی طول قلم که آن را دوازده هزار سال می‌داند، اکتفامی کند (ن.ک: طوسی، ۱۳۹۱: ۲۳). با این تفسیر در توصیف موضوع مراتب آفرینش بیشترین ارجاعات طوسی، منابع دینی هستند.

۲-۲-۳- وسائط آفرینش

یکی از تعابیری که در موضوع آفرینش مطرح می‌شود، وسائط آفرینش است. وسائط عبارت است از امکانات و اموری که به عنوان واسطه و میانجی امر آفرینش شناخته می‌شود؛ البته قابل ذکر است، اندیشمندان حوزه‌های فلسفی و کلامی به منظور رفع ایرادات در آفرینش عالم غیب و محسوسات از وسائط کمک گرفته‌اند. به این ترتیب مصادیقی نظیر عرش، لوح، قلم و عالم فرشتگان و ... ذیل این مبحث قرار می‌گیرد، که البته

طوسی در عجایب‌نامه خود به این مصادیق بر بنای اندیشه‌های مختلف پرداخته است. او در برخی موارد تحت تأثیر منابع دینی است و در برخی از توصیفات روئے فلاسفه را درپیش‌می‌گیرد. به عنوان نمونه، نگارنده عجایب‌المخلوقات، با تکیه بر منابع خبری و تفسیر، نخستین خلقت را در سید می‌انگارد که آب و عرش از آن منشعب شده‌اند: «از عبدالله عباس و عبدالله بن سلام آمده است کی گفتند: اول چیزی کی آفریدگار در وجود آوردی درّی سپید بود» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۲)؛ هرچند از نظر برخی دیگر از اندیشمندان همچون مسعودی «نخستین چیزی که خدا آفرید آب بود و عرش وی بر آب بود و چون خواست که خلق را بیافریند از آب بخاری برون آورد و بخار بالای آب برآمد و آنرا آسمان نامید» (مسعودی، ۱۳۷۸: ۱۹). آنچه روشن است او در توصیف وسائط آفرینش بیشتر تحت تأثیر آراء متشرعان بوده و بر این باور است که حکما قادر به توضیح این مصادیق نیستند (ن. ک: طوسی، ۱۳۹۱: ۲۳). به موازات موضوع عرش، لوح و قلم نیز به عنوان وسائط آفرینش مطرح است. طوسی مبحث لوح و قلم را ذیل عنوان «مسئله» می‌آورد و از قول کعب‌الاحبار چنین روایت می‌کند: «کی بالاء قلم دوازده هزار ساله راهست و لوح بی‌بالا دو چندانک این قلم و آفریدگار فرمان داد قلم را کی بر آن نبشت «لا اله الا انا من لم یرض بقضائی و لم یشکر لنعمانی و لم یصبر علی بلائی فلیطلب رباً سوای» این مقدار بدوازده هزار سال نبشت» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۳). او در این مبحث نیز با استفاده از منابع دینی به شرح می‌پردازد.

مطابق چارچوب مطروحه، ملائک نیز در زمره وسائط آفرینش‌اند. فلاسفه در دوران اسلامی به خصوص پس از نهضت ترجمه در قرن دوم و سوم متأثر از فلسفه ارسطویی هستند، در جهان‌شناسی این نحله که با متشرعان متفاوت است، علم فرشتگان جایگاه ویژه‌ای دارد، از جمله ابن‌سینا که علم فرشته را علت ایجاد موجودات مادون خود می‌داند. طوسی مصادیقی نظیر: علم، حرکت، زمان‌مندی و مکان‌مندی فرشتگان را با تکیه بر منابع دینی مطابق آراء فلاسفه طرح می‌کند. با وجود اینکه، خاستگاه اصلی علم فرشته‌شناسی، آراء حکما و فلاسفه است؛ اما وی در عباراتی چند از پیروی اندیشه‌های این نحله اعلام برائت می‌جوید و در مخالفت با آنان، سخن می‌گوید. این موضع‌گیری طوسی

می‌تواند دلایل مختلفی داشته‌باشد که پرداختن به آن در این مجال نمی‌گنجد (ن. ک: طوسی، ۱۳۹۱: ۲۴-۲۵).

۲-۲-۴- عالم امکان

یکی از عوالم آفرینش که بواقع معلول وسائط است و در اثر طوسی مورد توجه قرار گرفته، عالم امکان است. طوسی در رکن اول با عنوان «فی عجایب الاجرام العلویه و ما يتعلق بها» بعد از توصیف کیفیت خلقت با تکیه بر مصادیقی نظیر ماده، مدت و وسائط آفرینش به معرفی «انواع و اجناس» برآمده از ایشان در عالم امکان می‌پردازد. در باب الثانی همین رکن، با عنوان «فی عجایب العلویات و الافلاک» به کیفیت آفرینش آسمانهای هفتگانه پرداخته، براساس نظم ترتیبی به جنس هر یک از آسمانها نیز اشاره می‌کند: «گویند آسمان اول از زر آفرید، دوم از سیم، سیم از یاقوت، و می‌شمرند از این جنس» (طوسی، ۱۳۹۱: ۳۷).

همان‌گونه که نظامی عروضی بر سبک و سیاق حکما، در مقدمه چهارمقاله به تقسیم خلایق به دسته‌های جماد، نبات، حیوان و... می‌پردازد، طوسی نیز مطابق همان شیوه، به طرح مسئله خلقت عالم امکان این‌گونه اشاره می‌کند: «بدانک کره خاکی عالمیست و هرچه در آن بر چند قسم است: نامیات است چون حیوانات و نبات یا جماد است چون جواهر و احجار، اما فلک را و بروج و کواکب را جماد نگویند نه نامیات؛ اما زمین را جماد گویند و موات، و آب و آتش و هوا را نه جماد گویند نه موات و نه حیوان و نامیات را صامت و ناطق گویند صامت چون نبات، ناطق چون حیوان و فی الجمله آفریدگار همه رب الارباب است و همه را بحکمت آفرید. لقله تعالی «افحسبتم انما خلقناکم عبثا و انکم الینا لاترجعون.» (سوره مومنون آیه ۱۱۵)» (طوسی، ۱۳۹۱: ۱۱۷). طوسی نه بر ساختاری منظم؛ بلکه بر اساس ترتیب ارکان موضوعی عجایب‌نامه، ضمن معرفی شگفتی‌هایی که اغلب از قول سیاحان نقل می‌کند، به شرح انواع و اقسام پدیده‌های منبعث از این مخلوقات می‌پردازد. فتح باب ارکان مرتبط با تشریح عالم امکان در این اثر، با استناد به آیات قرآنی است؛ اما اساس اندیشه مزبور بر مبنای دانش فلاسفه است، که پیش از این به عنوان نمونه

در بخش عناصر اربعه نیز به آن اشاره شد. او در شرح آفرینش حیوان و انسان نیز با تأثر از منابع دینی و گاه حکمی و فلسفی، به فراخور موضوع، همچنین دیده‌ها و شنیده‌های خود و دیگر کسان از جمله مردمان به توصیف این پدیده‌ها می‌پردازد. این جستار با توجه به تفصیل خلقت انواع پدیده‌ها در عجایب‌المخلوقات، بررسی نحله‌های موثر بر توصیف آفرینش را به همین مبحث محدود می‌کند.

۳- نتیجه‌گیری

در مسیر این مطالعه سعی شد تا با توجه به متن عجایب‌نامه، مهم‌ترین آراء نحله‌های فکری و اعتقادی مطرح در زمانه طوسی در باب آفرینش، استخراج گردد و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد. بر اساس مطالعات انجام‌شده، ابتدا ذیل عنوان نحله‌های فکری و گفتمانی حاکم بر قرون پنجم و ششم هجری در ایران، با توجه به ضرورت شناخت اجمالی نحله‌ها، به معرفی گفتمان‌های رایج در عصر سلجوقی پرداخته شد که بر این اساس مهم‌ترین گروه‌های فکری زمانه طوسی، متشرعان، متکلمان، حکما، فلاسفه و سایر گروه‌ها معرفی شدند، در این پژوهش این نتیجه حاصل شد که طوسی علاوه بر منبع فکری این جریان‌ها، از شیوه‌های استدلالی و ساختار فکری آنان نیز بهره‌مند شده است، وی طبق روش معهود فلاسفه در شرح آفرینش، ساختار ماده، مراتب، وسائط و عالم امکان را در دسته‌بندی جماد، نبات، حیوان و... مورد توجه قرار می‌دهد. با نظر به این که حاکمیت سیاسی وقت، سلجوقی، قدرتی مبتنی بر قوه قاهر نظامی و ایدئولوژیک بوده است، او نیز با پیش گرفتن روشی محافظه‌کارانه، از تقابل آشکار با سیاست حاکم، اجتناب می‌کند و از آنجا که او، ظاهراً در توصیفات خود پیرامون آفرینش بیشتر تحت تأثیر منابع دینی است؛ اما با بررسی‌های صورت گرفته، وی علیرغم بهره‌بردن از ساختار اندیشه استدلالی متکلمان و دانش حکما، سعی می‌کند مباحث مطروحه را با منابع دینی مستدل سازد. با این اوصاف می‌توان در طرح موضوع آفرینش در عجایب‌نامه طوسی، با توجه به تأثیر پذیری او از آراء نحله‌های مختلف، نوعی از ساختارمندی را مشاهده کرد. طوسی در این اثر در همه قسمت‌ها به یک میزان از دیدگاه‌های نحله‌های متفاوت استفاده نمی‌کند؛ بلکه، آنجایی که در زمینه خلقت به مباحثی چون ماده، مراتب و وسائط آفرینش می‌پردازد، بیشتر به منابع

دینی از جمله آیات، احادیث، اخبار و تفاسیر استناد دارد؛ اما آنجا که به شرح و توصیفِ عالم امکان و جهان مادی می‌رسد، تأثیر دانش و اندیشهٔ حکمای عصر با آبخشور فلاسفهٔ یونانی، مشهود است.

یادداشت‌ها

۱- «جهان همسایه» در تفسیر مک‌هیل دربارهٔ ساختار هستی‌شناسانهٔ جهان در مواجهه با امر غریب مطرح می‌شود. بر این اساس، «در یک سو شاهد هستی‌شناسی دوگانه‌ای در رابطه با جهان روزمره هستیم و در سوی دیگر، جهانی در همسایگی‌مان قرار می‌گیرد که در آن پدیدارها و موجودات فراطبیعی حضور دارند. عجایب‌نامه‌های ایرانی عرصهٔ گستردهٔ حضور این موجودات فراطبیعی و خیالی هستند» (براتی، به نقل از مک‌هیل، ۱۳۸۸: ۱۱-۱۲).

۲- در مبحث طبقه‌بندی مخلوقات به سورهٔ آل عمران قسمتی از آیهٔ ۱۹۱، آیهٔ ۶ سوره یس و آیهٔ ۸ سوره النحل (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۱)؛ در خلقت آنچه مابین زمین و آسمانست (آتش) سورهٔ واقعه آیات ۷۱-۷۲ (طوسی، ۱۳۹۱: ۷۱) در توصیف خلقت آب سورهٔ نبا آیهٔ ۱۴ (طوسی، ۱۳۹۱: ۸۷)؛ در کیفیت خلقت درخت، سورهٔ عبس آیات ۲۷-۳۱ (طوسی، ۱۳۹۱: ۳۰۶)؛ در شرف خلقت آدمی سورهٔ بقره آیهٔ ۳۴ (طوسی، ۱۳۹۱: ۳۷۰)؛ در رکنی که به توصیف جن می‌پردازد نیز، به آغاز سورهٔ جن آیهٔ ۱ (طوسی، ۱۳۹۱: ۴۸۴) و در رکن طیور به سورهٔ ملک آیهٔ ۱۹ (طوسی، ۱۳۹۱: ۵۱۲) استناد می‌کند.

۳- مقصود از طرح نموداری ارائهٔ مطالب در قالب نوعی طبقه‌بندی مبتنی بر ترتیب انواع است.

۴- دربارهٔ خاستگاه اسطوره دو نظر کلی وجود دارد فریزر اسطوره را با باروری و الیاده با آفرینش مرتبط می‌دانند (ن.ک: اسماعیل پور، ۱۳۹۵).

۵- فکر کرانمند عبارت است از اندیشه‌ای که بتوان برای آن غایتی تصور کرد. صاحب‌نظران برای برجسته کردن تفاوت‌های اندیشهٔ سنتی در برابر مدرن به کرانمندی آن در برابر غایتمند نبودن تفکر مدرن اشاره می‌کنند.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. اشکواری، محمدجعفر و موسوی، سید جمال و صادقی، مسعود. (۱۳۹۶). «عجایب نگاری در تمدن اسلامی». *نشریه مطالعات تاریخ اسلام*. سال نهم، شماره ۳۳، صص ۵۱-۲۹.
۳. اشکواری، محمدجعفر و موسوی، سید جمال و صادقی، مسعود. (۱۳۹۸). «جهان‌شناسی در عجایب‌نگاریها». *نشریه مطالعات تاریخ اسلام*. دوره ۱۷، شماره ۲۶، صص ۳۵-۱.
۴. ابن سینا، ابوعلی حسین بن عبدالله. (۱۳۹۸). **قانون در طب**. ترجمه عبدالرحمن شرفکندی. چاپ بیستم. تهران: سروش.
۵. اسماعیلیور، ابوالقاسم. (۱۳۹۵). **اسطوره، بیان نمادین**. چاپ پنجم. تهران: سروش.
۶. براتی، پرویز. (۱۳۸۸). **عجایب ایرانی: روایت، شکل و ساختار فانتزی عجایب‌نامه‌ها به همراه متن عجایب‌نامه‌ای قرن هفتمی**. چاپ اول. تهران: نشر افکار.
۷. حاجی‌خلیفه، مصطفی بن عبدالله. (۱۳۹۳). **کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون**. به اهتمام: یوسف بیگ بابا پور. جلد دوم. تهران: سفیر اردهال.
۸. حداد عادل، غلامعلی. (۱۳۷۵). **دانشنامه جهان اسلام**. چاپ اول. جلد بیست و چهارم. تهران: موسسه فرهنگی هنری، بنیاد دایره المعارف اسلامی.
۹. حرّی، ابوالفضل. (۱۳۸۵). «وهمناک در ادبیات کهن». *پژوهش‌های زبان خارجی*. دوره ۳۴، شماره ۳۴، صص ۷۶-۶۱.
۱۰. حرّی، ابوالفضل. (۱۳۹۰). «عجایب‌نامه‌ها به منزله ادبیات وهمناک با نگاهی به برخی حکایت‌های کتاب عجایب هند». *فصلنامه نقد ادبی*. شماره ۱۵، صص ۱۶۴-۱۳۷.
۱۱. حرّی، ابوالفضل. (۱۳۷۸). «ژانر و همناک: شگرف و شگفت در داستان‌های فرج بعد از شدت». *فصلنامه نقد ادبی*. دوره ۳، شماره ۳، صص ۳۰-۷.
۱۲. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). **لغت‌نامه**. ج چهارم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۳. زمرّدی، حمیرا و مهری، فاطمه. (۱۳۹۳). «عجایب‌نامه‌ها و متون عجایب‌نامه‌ای: معرفی ساختاری منها». *فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. شماره چهارم، صص ۳۵۴-۳۳۹.

۱۴. سلطانی، اکرم. (۱۳۸۵). «بحثی پیرامون عجایب‌نامه‌ها و نظایر آن، معرفی غرایب‌الدنیا و عجایب‌الاعلیٰ شیخ آذری طوسی». *دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*. سال پنجاه و هفتم، شماره ۲، ص ۱۵۰-۱۳۱.
۱۵. صابری تبریزی، زهرا و علّامی، ذوالفقار و فقیه ملک مرزبان، نسرین. (۱۳۹۹). «مطالعه‌ای در باب پیوندهای عجایب‌نامه و اسطوره در جهان عجایب‌نامه». *فرهنگ و ادبیات عامه*. سال هشتم، شماره ۳۱، صص ۲۵۵-۲۳۳.
۱۶. عباسی، حبیب‌الله و پیغمبرزاده، لیلا. (۱۳۹۵). «بازخوانی روایت راوندی از تاریخ آل سلجوق براساس طرح سراسرین فوکو». *متن پژوهی ادبی*. سال بیستم، شماره ۷۰، صص ۲۷-۷.
۱۷. طوسی، محمّد بن محمود. (۱۳۹۱). *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات*. به اهتمام منوچهرستوده. چاپ چهارم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۸. کورین، هانری. (۱۳۸۰). *تاریخ فلسفه اسلامی*. ترجمه جواد طباطبایی. تهران: نشر کویر.
۱۹. مجلسی، علامه. (۱۴۰۳). *بحارالانوار*. جلد هفتاد و یکم. بیروت: نشر دارالاحیاء التراث العربی.
۲۰. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۷۸). *مروج الذهب*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. جلد اول. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.